

Leen Van Molle & Peter Heyrman, eds. *Vrouwenzaken-
zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig
ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*

Karen Celis

Citer ce document / Cite this document :

Celis Karen. Leen Van Molle & Peter Heyrman, eds. *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. In: Revue belge de philologie et d'histoire, tome 82, fasc. 4, 2004. Histoire médiévale, moderne et contemporaine - Middeleeuwse. moderne en hedendaagse geschiedenis. pp. 1121-1126;

https://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_2004_num_82_4_4878_t1_1121_0000_2

Fichier pdf généré le 17/04/2018

ording to the abbreviation scheme of the *Historische Zeitschrift*. A one or two page abbreviation glossary would have been desirable.

These critical notes aside, Müller's otherwise well-structured and quite comprehensive book forms part of a larger whole, the EDG, which deserves closer scrutiny as it constitutes a major new publication project by an established and well-respected scholarly publishing house. An encyclopedia this is not, as we have established, and the label must remain a misnomer. It is much more a manual, or *Handbuch*, but that label was presumably already taken by the venerable Gehhardt/Grundmann *Handbuch der deutschen Geschichte*, itself in the process of being extensively revised and reissued. Gebhardt, of course, never isolated out the research debates and trends as the Oldenbourg series have done. The EDG is, in effect, an expanded German version of the encompassing world history series *Grundriss der Geschichte* and should be viewed as such. It therefore constitutes a welcome complement to the several other well-known *Handbücher* of German history, but with several important advantages. First, 100 volumes, distributed among medieval, early modern, and 19th/20th century history according to the approximate ratio 25/30/45, afford complete coverage than any other manual currently in print. Secondly, since the volumes are arranged both chronologically and topically (typically social, economic, diplomatic and military history), it is possible to follow a certain historical domain through in diachronical fashion; or to assemble a synchronical compendium of texts for a particular era. This flexibility, coupled with the tried-and-true recipe developed in the *Grundriss* series, makes the EDG not only an ideal teaching tool, but also an invaluable entry-point for a scholar wishing to branch out into a new field of specialization. – William L. CHEW III.

Leen VAN MOLLE & Peter HEYRMAN, eds. *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Leuven, KADOC, 2001, één deel in-8° ; 304p. (BIJDRAGEN MUSEUM VAN DE VLAAMSE SOCIALE STRIJD, nr. 18).

“Gender en het zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen 1800-2000” zou m.i. een geschiktere ondertitel zijn voor deze bundel. Het wetenschappelijk onderzoek dat ten grondslag ligt aan de bijdragen overstijgt immers ruimschoots het ‘add and stir’-niveau: het kritiekloos toevoegen van enkele vrouwen aan het gekende verhaal. Dit wetenschappelijk werk handelt wel degelijk over macht, haar mechanismen en de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en bevat daarenboven een stevige brok wetenschapskritiek.

In de economische wereld, volgens sommigen meer dan de politiek het epicentrum van de beslissingsmacht, zijn, zo toont het boek aan, machtsmechanismen actief die niet genderneutraal zijn. Selectieve toegang tot onderwijs en vorming, ‘wetenschappelijke’ inzichten in de vrouwelijke natuur, diepgewortelde sociale rolopvattingen over man en vrouw, het gerecht en de administratie zijn slechts enkele ‘gate keepers’ die de toegang tot de zakenwereld zeer beperkt hielden voor vrouwen. Het is dan ook het bestuderen van deze gediscrimineerde groep die, naast feitelijke kennis over de zakenvrouwen in Vlaanderen in de 19de en 20ste eeuw, inzichten oplevert over de zakenwereld en vervolgens ook over de maatschappij in deze periode. De rode draad die doorheen de bijdragen loopt is inderdaad hoe maatschappelijke gendermechanismen doorwerken in de wereld van zaken en handel. De parallel met bijvoorbeeld de positie van vrouwen in de politiek ligt dan ook voor de hand.

Volgens de regels van de vrouwen- en genderstudies wordt het fenomeen ‘zakenvrouw’ interdisciplinair behandeld. Voornamelijk historici droegen bij in dit boek maar er werden ook bijdragen van een jurist en een sociologe opgenomen. De gehanteerde methodologie is eveneens divers; de aanwezigheid van de zakenvrouw in verschillende sectoren wordt becijferd, de inhoud van discours en de beeldvorming over haar worden geanalyseerd; soms is de aanpak eerder ‘inzoomend’ biografisch dan weer breed overschouwend of categoriserend. Kenmerkend voor de bijdragen is ook dat – zoals reeds gesteld – de zoektocht naar verklaringen voor de situatie van de zakenvrouw de auteurs brengt tot het beschrijven van de juridische gang van zaken, de opvoeding en vorming van meisjes en vrouwen, opvattingen over huwelijk en gezin in de betrokken periode en zo veel meer. Dit alles maakt dat dit boek een substantiële bijdrage levert aan de historiografie van de Belgische vrouw.

In haar belangwekkende historiografische bijdrage benadrukt Leen Van Molle dat naast de massale exclusie van vrouwen uit het ondernemerschap, hun participatie verschillende vormen kan aannemen: specialisatie (vrouwelijk ondernemerschap in sectoren die in het verlengde liggen van de ‘vrouwelijke, zorgende natuur’), complementariteit (de familiale onderneming waar man en vrouw samenwerken) en inwisselbaarheid (bijvoorbeeld wanneer de weduwe de zaak van haar overleden echtgenoot verderzet). Deze diversiteit in de economische activiteit van vrouwen is echter afwezig in de geschiedschrijving. Van Molle overschouwt de aandacht voor de zelfstandige activiteit van vrouwen in de Belgische vrouwen-, economische en sociale geschiedschrijving en komt tot de conclusie “dat er wat schort aan de historische verbeelding van het ondernemerschap” (Van Molle, blz. 24). Haar kritiek op deze disciplines leidt haar ertoe om te stellen dat de inclusie van de zakenvrouw in de geschiedschrijving onder andere een herdefiniëring vergt van centrale concepten als ‘business’ en ‘entrepreneurschap’ (zodanig dat ze ook kleinschalige of tijdelijke activiteiten omvatten) en ‘zelfstandige activiteit’ (waarbij bijvoorbeeld de rol van de meewerkende echtgenoot recht wordt gedaan).

Vervolgens schets Jean-Pierre Nandrin het juridische kader waarbinnen de zelfstandige economische activiteit van (gehuwde) vrouwen zich afspeelde. De koopvrouw – zo kan opgemaakt worden uit zijn bijdrage – had wel degelijk belangrijke mogelijkheden op juridisch vlak omdat ze beslissingsrecht had over haar eigen goederen en mits toestemming van haar echtgenoot ook over de gemeenschappelijke goederen en om een rechtszaak aan te spannen. Toch is het vooral de problematische begrenzing van de mogelijkheden van de zelfstandige vrouw in het zaken doen door de maritale macht van de echtgenoot die centraal staat en verder als een rode draad doorheen het boek loopt. Een tekortkoming van deze bijdrage lijkt mij dat de hervormingen die stapsgewijs tot een volledige juridische ontvoogding van de (gehuwde) vrouw leidden en de feministische aspiraties en acties terzake te summier worden behandeld. Na het historiografische en juridische kader, krijgt de lezer een uitgebreide kwantitatieve introductie in twee eeuwen zelfstandige activiteit van de Belgische vrouwen met het artikel van Peter Heyrman. Hij steekt van wal met de gekende doch uiterst relevante problematiek van officiële gegevensreeksen (volkstellingen en economische tellingen) als historische bron voor kennis over de economische activiteit van vrouwen. Hij, en later ook Valérie Piette, tonen aan hoe deze schijnbaar objectieve bronnen gemodelleerd zijn door het kostwinnersmodel en vertekend door de fiscale regelgeving en het cijnskiesrecht. Heyrman bevestigt wat we reeds weten uit buitenlands onderzoek, namelijk dat ambachten waar beroepskennis en professionele vaardigheden noodzakelijk zijn, mannelijker ingevuld worden dan de kleinhandel. Deze en andere opvallende

vaststellingen doen Heyrman concluderen: “de ideaaltypische, veelal op normatieve of ideologische premissen gebaseerde voorstellingen die vrouwenarbeid doorgaans associeerden met huishoudelijk werk, loonarbeid in fabrieken en ondergeschikte taken in de landbouw en commerciële sector, moeten dringend worden bijgesteld” (Heyrman, blz. 92).

De bijdragen van Van Molle, Nandrin en Heyrman zetten het decor neer waartegen het tweede deel van het boek (“Variaties op het thema zelfstandige arbeid door vrouwen”) zich afspeelt. Deze artikels behandelen de zelfstandige activiteit van vrouwen in verschillende sectoren en hebben als gemeenschappelijke noemer dat vrouwen, ongeacht de branche waarin ze hun zelfstandige activiteit ontplooiden, gelijkaardige barrières te overwinnen hadden. Vooreerst is er het gevecht voor de toegang tot opleiding en vorming, zij het tot arts, jurist of schilderes. Een tweede horde is stevast de opvattingen over de rol van de vrouw in het gezin die de problematiek van de combinatie gezin en arbeid aanwezig stelt. In verschillende bijdragen komt naar voren dat de keuzes die vrouwen maakten (bijvoorbeeld voor het notariaat, voor bepaalde medische of artistieke specialisaties) ingegeven werden door de mogelijkheid hun taken binnen het gezin te verzoenen met die gelieerd aan hun zelfstandige activiteit. Indien die combinatie praktisch of in de mentaliteiten geen haalbare kaart was, bleek het huwelijk niet zelden het vroegtijdige einde van de zelfstandige carrière van de vrouw. Een ander steeds terugkomend gevecht is die met haar gekortwiekte burgerrechten en meer specifiek haar juridische handelingsonbekwaamheid, die bijvoorbeeld de deuren van het notariaat tot 1950 voor haar gesloten hield.

De bijdrage van Valérie Piette over de horeca en de kleinhandel sluit naadloos – al zijn sommige overlappingsen overbodig – aan bij het kwantitatieve luik verzorgd door Heyrman. Piette toetst zijn conclusies aan de sociale en economische realiteit en werkt zodoende een aantal van zijn vaststellingen verder uit. Zo stelt ze dat de cijfers moeten gecorrigeerd worden voor de groep weduwen die de zaak van hun overleden echtgenoot overnamen. Zij moeten vóór het overlijden van hun echtgenoten hoogstwaarschijnlijk tot de groep zelfstandige vrouwen gerekend worden. Het is immers weinig aannemelijk dat zij probleemloos de zaak konden voortzetten indien zij er niet al van tevoren actief bij betrokken waren. Ze geeft ook concreet een aantal gevallen van maskering van de zelfstandige activiteit van vrouwen door de ambtenarij die verantwoordelijk is voor de handels- en industrietellingen en die hardnekkig vasthield aan het mannelijk kostwinnersmodel. Dat het omsluiten van de brede waaier aan vrouwelijke zelfstandige activiteit een verruiming van de concepten vergt, wordt geïllustreerd door de bijdrage van Jan De Maeyer over het maatschappelijk engagement van adelijke en burgerlijke vrouwen die hun tijd en fortuin belangeloos spendeerden aan hulpwerken voor vrouwen. Deze ‘solidariteit van vrouwen voor vrouwen’ test het begrip ‘zelfstandig ondernemen’ op haar elasticiteit omdat we hier te maken hebben met een zelfstandige activiteit, die inderdaad conventies doorbrak maar waar geen economische (maar misschien wel ‘sociale’?) winst mee gemoeid was. Het thema van de ‘vervrouwelijking’ van begrippen wordt slechts in de marge aangehaald en zodoende blijft m.i. een interessant debat onaangeroerd. De bijdrage verrast ook door het beeld dat geschetst wordt van bekende persoonlijkheden (Zoë en Isabelle de Gamond, Ida de Crombrugge, Théonie de Monin-Rendez en Marthe Boël om er maar enkelen te noemen) door de bril van de zelfstandige zakenvrouw. Terecht wijst De Maeyer op de voorbeeldfunctie die deze ‘femmes d’œuvres’ vervulden en op die manier in de mentaliteiten de weg bereidden voor de zelfstandige economische activiteit van vrouwen.

Meer nog dan de bijdrage van De Maeyer situeert de bijdrage van Frieda Sorber

zich in de biografische sfeer. Ze beschrijft een aantal bekende vrouwelijke ondernemers in de kantsector en leidt uit patentboeken af dat er ook heel wat vrouwelijke uitgevers van borduurwerk op tule actief waren. Zij gaat ook in op het actueel thema van de vrouwelijke leiderschapsstijl van een aantal vrouwen die kanthuizen leidden in het interbellum. Die typeert ze als 'maternalistisch' omdat de ondernemersgeest er hand in hand ging met maatschappelijke betrokkenheid.

De genderanalyse die in de bijdrage van Sorber wat licht uitvalt is des te sterker aanwezig in de bijdragen van Sofie De Graeve over vroedvrouwen en verpleegsters en van Ingrid Hansen over vrouwelijke artsen. Aan de hand van een discoursanalyse uitgevoerd op de handboeken over plichtenleer en van beroepstijdschriften laat De Graeve zien hoe geneesheren enerzijds en verpleegsters en vroedvrouwen anderzijds hetzelfde gegenderd vertoog over de ondergeschikte en zorgende natuur van de vrouw hanteren. De eersten om de zelfstandigheid van verpleegsters en vroedvrouwen te fnuiken; de laatsten om hun arbeid buitenshuis te legitimeren door het in het verlengde van hun verzorgende functie binnen het gezin te plaatsen. De Graeve toont aan hoe de instrumentele geneeskunde, de materniteiten en de ziekteverzekering front vormden tegen de autonomie van vroedvrouwen en verpleegsters en ze belicht de manier waarop deze vrouwen zich verzetten tegen de dreigende en deels gerealiseerde ondergeschiktheid aan de geneesheer. De bijdrage van Hansen gaat daarop aansluitend in op de vrouwelijke arts en handelt met andere woorden over een domein waar, in tegenstelling tot het verplegend beroep, macht en de verzorgende natuur van de vrouw wél samengaan. Hier blijkt dat voornamelijk de artsenopleiding slechts schoorvoetend voor vrouwen werd opengesteld. Opvallende maar nauwelijks verrassende vaststelling is dat ze zich specialiseerden in domeinen (gynaecologie en pediatrie) waarin hun competentie minder kon worden betwist omdat die aansloot bij de eigen leefsituatie én waarin de vaste werkuren de combinatie met huishoudelijke en gezinstaken mogelijk maakten. Vervolgens worden twee beroepsgroepen behandeld die als 'onvrouwelijk' kunnen bestempeld worden omdat de private wereld er wordt ingeruild voor de publieke, met name de advocatuur en het notarisambt. In de historiek van de vrouwelijke advocaat kan de zaak Marie Popelin natuurlijk niet ontbreken en Jean-Pierre Nandrin gaat er dan ook uitvoerig op in. Een voor de lezer ondertussen vertrouwd gegeven, meer bepaald de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, blijkt de vrouwelijke aspiraties in de advocatuur parten te spelen. De wens om als vrouw advocaat te worden, stelde immers het principe van de maritale macht op de proef: een advocate kon niet voor elk contract een nieuwe machtiging van haar echtgenoot vragen. Na 34 jaar feministische strijd en na een kort debat in het parlement werden vrouwen in 1922 toegelaten tot de advocatuur, zij het 'onder toezicht' want ze bleven onderworpen aan de maritale macht tot 1958.

In de beschrijving van de intrede van vrouwen in het notarisambt van de hand van Fred Stevens, is een opvallende parallel te trekken met de strijd van de verpleegsters en vroedvrouwen voor het behoud van hun onafhankelijkheid. Zogenaamd typisch vrouwelijke eigenschappen (in dit geval de vrouwelijke geschiktheid om met dossiers te werken en de mogelijkheid de praktijk met een gezin te combineren, beide argumenten aangehaald door Georgette Ciselet, de indienstster van het wetsvoorstel die vrouwen de toegang tot het notarisambt verleende) blijken strategisch ongeschikt om voor vrouwen gelijke rechten op te eisen. Ze kunnen immers ook door tegenstanders aangewend worden om net het tegenovergestelde te bepleiten.

Naarmate men verder in het boek vordert, tekent ook een ander patroon in de vrouwelijke zelfstandige activiteit zich duidelijk af: op de participatie van vrouwen aan het

zakelijke leven rustte steeds een 'maar'. Ze werden toegelaten tot de juridische wereld, maar niet tot de magistratuur; wel tot de medische wereld, maar liever niet tot om het even welke specialisatie; wel tot de beeldende kunsten, maar niet tot de beeldhouwkunst; wel tot de muzikale sector, maar niet tot de blaasinstrumenten of de dirigeerstok. Telkens een bepaalde deur openging, ging een andere deur dicht waardoor de toegang van vrouwen tot zelfstandige en vrije beroepen steeds beperkt bleef tot een bepaalde nis. Een al dan niet geïnstitutionaliseerd vrouwbeeld stak de zakelijke aspiraties telkens stokken in de wielen.

Marjan Sterckx illustreert de remmende werking van dat vrouwbeeld aan de hand van het verbod op deelname aan de figuurstudie naar mannelijk naaktmodel, wat een onvolledige opleiding tot gevolg had en zodoende een latere professionele carrière als beeldend kunstenaar hypothekeerde. Sterckx en Johanna Van der Heyden (met een bijdrage over de vrouwelijke musici) geven aan op welke manieren het gehanteerde vakjargon van kunstcritici allesbehalve genderneutraal en in het nadeel van vrouwelijke artiesten was. Sterckx raakt ook de problematiek aan van de herwaardering van kunstenaressen en de grens met de "betwiste opwaardering waardoor ze opnieuw zouden worden gemarginaliseerd" (Sterckx, blz. 181). Op dit punt kunnen de eerder als niet-objectief gekwalificeerde, officiële bronnen dan toch een indicatieve rol spelen.

Het tweede deel wordt afgesloten met een bijdrage van Alison Woodward over de Vlaamse en Belgische ondernemsters vandaag. Ook zij komt tot de conclusie dat informatiebronnen onbetrouwbaar zijn, reeds verricht onderzoek schaars en de statistiek te grof voor gedetailleerde analyse. Woodward vult de categorisering van Van Molle aan met een typologie van Goffee en Scase gebaseerd op de graad van afhankelijkheid van traditionele vrouwen- en genderrollen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het conventionele en huishoudelijke type, die beiden een niet-geëmancipeerd patroon vertonen enerzijds en innovatieve en radicale ondernemsters, die het traditionele patroon verwerpen anderzijds. M.i. is de combinatie van beide typologieën een interessant uitgangspunt voor verder onderzoek waartoe dit werk zeker aanleiding zal geven. De gelijkenissen met de historische bijdragen zijn frappant wanneer Woodward de voornaamste problemen bespreekt die de vrouwelijke ondernemsters vandaag ondervinden. Vanuit die analyse ontwikkelt ze een beleidsplan voor een evenwichtige deelname van mannen en vrouwen aan het zakenleven.

Het derde en laatste luik van het boek handelt over belangenorganisaties van en voor zakenvrouwen en meer bepaald over de mate waarin ze konden fungeren als hefboomen naar economische ontvoogding. Heyrman stelt vast dat de zelfstandige vrouwen of vrouwelijke werkgeefsters niet op de voorgrond traden in het debat over de middenstandsproblematiek, noch organisatorisch centraal stonden in de belangenverenigingen. Hierin kwam verandering na het toekennen van het vrouwenstemrecht en het geven van impulsen vanuit werkgevers- en middenstandsorganisaties tot oprichting van interprofessionele vrouwenkoepels en -organisaties. Zo ontstonden de Femmes Chefs d'Entreprises (gepatroneerd door de Kamer van Koophandel) en het katholieke antwoord hierop, namelijk de Christelijke Middenstands- en Burgervrouwen (CMBV). Alhoewel daaropvolgend heel wat van de formele barrières werden weggevoerd, resteren er nog steeds wettelijke en statutaire handicaps (voornamelijk met betrekking tot de meewerkende echtgenote).

Bovendien worden ze overschaduwed door cultureel-maatschappelijke problemen die verdacht sterk lijken op diegene die in de 19de en vroege 20ste eeuw werden vastgesteld: concentratie in kleine familiale bedrijven en in vrouwelijke sectoren en de pro-

blematische combinatie gezin-arbeid. Zijn conclusie is dan ook dat de politiek-syndicale belangenvertegenwoordiging van de vrouwelijke zelfstandige ook vandaag nog niet goed van start is gegaan.

Hetzelfde geluid bij Ria Christens die in een rijkelijk gestoffeerde organisatie-geschiedenis van de CMBV aantoont hoe het worstelen met de eigen identiteit en het wenselijke vrouwbeeld een constante is in de evolutie van deze belangenorganisatie. Steeds opnieuw werd gesleuteld aan het afbakenen van de doelgroep (wie is de beoogde middenstands- en/of zakenvrouw?), aan haar relatie met het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond en met de andere vrouwenorganisaties binnen de katholieke zuil en tenslotte aan het type dienstverlening dat ze wilde organiseren voor haar leden (rolbevestigend of rol doorbrekend?). Al had de CMBV oog voor het belang van doorstroming naar de politieke vertegenwoordiging en voor vertegenwoordigsters uit de eigen rangen, dan nog wist de organisatie al bij al weinig politieke realisaties op eigen naam te schrijven. Zowel omwille van de bijdrage tot de historische kennis over de Belgische (zaken)vrouw als omwille van de vakkundige genderanalyses van (sommige) auteurs, is dit boek m. i. een standaardwerk voor geïnteresseerden in de Belgische vrouwengeschiedenis en genderstudies. Ondanks de diversiteit van de bijdragen, laat het boek zich lezen als een geheel en de redactionele kwaliteit en illustraties maken dat het op de koop toe een uiterst aangename lectuur is. – Karen CELIS.

Judith OGOVOSZKY. *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)*. Bruxelles, Académie royale de Belgique, 1999, un vol., 16 x 24 cm, 431 p., 29 fig. (MÉMOIRE DE LA CLASSE DES BEAUX-ARTS, Collection in-8°, 3e série, t. XVI).

L'art du XIXe siècle a longtemps souffert de la désaffection des chercheurs qui n'y ont vu qu'une production académique ne méritant pas de faire l'objet d'études approfondies. Depuis quelques années, plusieurs publications traitent de cette période et sortent de l'oubli tout un pan de la production artistique belge. Les recherches de Judith Ogonovszky, premier assistant dans la section d'art contemporain à l'Université libre de Bruxelles, participent grandement à cette redécouverte. En 1985 et 1990, elle a collaboré aux travaux précurseurs sur la peinture et la sculpture du XIXe siècle¹. En 1994, elle a défendu une thèse de doctorat consacrée à la peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique entre 1830 et 1914. Cette thèse est maintenant publiée dans la série des mémoires de la classe des beaux-arts de l'Académie royale de Belgique.

Mêlant à la fois histoire et histoire de l'art, Judith Ogonovszky offre une approche globale – à la fois chronologique et thématique – indispensable à la compréhension de la peinture monumentale en Belgique. Grâce à un dépouillement d'archives et à l'utilisation d'un large corpus iconographique, elle étudie successivement les aspects historiques, iconographiques, techniques, stylistiques ainsi que les conditions de produc-

1. Denis COEKELBERGHS & Pierre LOZE, éd. *1770-1830. Autour du néo-classicisme en Belgique* (Catalogue de l'exposition du Musée communal d'Ixelles, 14 novembre 1985-8 février 1986), Bruxelles, Crédit Communal, 1985 ainsi que Jacques VAN LENNEP, éd. *La sculpture belge au XIXe siècle* (Catalogue de l'exposition de la Générale de Banque, Bruxelles, 5 octobre-15 décembre 1990), 2 t., Bruxelles, Générale de Banque, 1990.